

17

ErfgoedBrief Breda

Inhaalslag bijna voltooid

Aanwijzing van 140 nieuwe gemeentelijke monumenten

1-5

Een roemer van formaat

6

Archeologisch onderzoek in Breda in 2010

7-9

'De stads oude wallen' deel 2

10-13

Herman Nietsch geridderd

13

In memoriam Bert Moelands

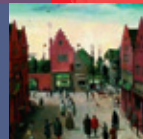
14

In memoriam Hen Brekelmans

14

Breda, stad van de Nassaus 16

15-16

Inhaalslag bijna voltooid

Aanwijzing van 140 nieuwe gemeentelijke monumenten

Marc Berends Vanaf zomer 2010 worden 140 nieuwe gemeentelijke monumenten aangewezen. Het proces is bijna voltooid. Binnen de gemeente Breda bestaat een groot draagvlak voor deze aanwijzingen. Dit succes is te danken aan goede informatie vooraf aan de eigenaren en een duidelijk en helder proces. In dit artikel ga ik in op de achtergronden van deze aanwijzing, de inventarisatie en de gevolgde procedure.

Het ontstaan van monumentenzorg

Victor de Stuers wordt gezien als de grondlegger van de Nederlandse monumentenzorg. In zijn artikel 'Holland op zijn smalst' in *De Gids* van november 1873 hekelde De Stuers de schandalige verwaarlozing van het Nederlands erfgoed. Monumenten uit lang vervlogen tijden stonden leeg en werden zonder pardon afgebroken. Het artikel sloeg in als een bom en had meteen politiek succes. Vrijwel direct na de publicatie werd een College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst opgericht. Victor de Stuers speelde daarin een belangrijke rol. Een jaar later kreeg hij de leiding over de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen en zette hij een beleidsvisie uiteen om het Nederlands erfgoed te redden. Dankzij zijn enorme feitenkennis, goede netwerk en veelvuldig gebruik van publiciteit als pressiemiddel regelde De Stuers

Reliëf van Victor de Stuers in zijn geboorteplaats Maastricht.

dat de staat een groot aantal historische panden aankocht en restaureerde en werden deze op een monumentenlijst geplaatst. Deze lijst kende echter geen juridische status. Pas in 1961 trad de eerste Monumentenwet in werking. Monumentenzorg was in die tijd vooral een zaak van de landelijke overheid. In de daarop volgende

jaren werden door heel Nederland 30.000 rijksmonumenten aangewezen uit de periode tot 1850. In 1966 kregen ook driehonderd panden in Breda deze status.

Gemeentelijk monumentenbeleid

Op initiatief van de Raad van Europa kwam het *Europees Monumentenjaar 1975* tot stand. Dit initiatief had tot doel het architectonisch erfgoed een integraal onderdeel te maken van de kwaliteit van het bestaan. Daardoor was het mogelijk een beter behoud van het erfgoed tot stand te brengen. Voor het eerst werden gemeentelijke overheden nadrukkelijk aangesproken op hun eigen verantwoordelijkheid op het gebied van monumentenzorg. In de jaren tachtig kreeg het gemeentelijk monumentenbeleid langzaam maar zeker vorm. Het had drie speerpunten: de monumenten in gemeentelijk eigendom beter beheren, een gemeentelijke monumentenlijst opstellen en de bouwkundige staat van de monumenten verbeteren door het verstrekken van subsidies. Naar aanleiding van het *Europees Monumentenjaar 1975* zette ook Breda de eerste stappen op dit gebied. In 1983 kreeg de gemeente Breda een monumentenverordening. De gemeente startte daarna met het selecteren van potentiële gemeentelijke monumenten.

Valse start

Het eerste gemeentelijk monument in de gemeente Breda werd Sunny Cottage, een landhuis in Engelse cottagestijl aan het Wilhelminapark. In 1985 ontwikkelde de eigenaar hiervan een nieuwbouwplan en

Nadat de militaire functie van de Grote Kerk van Veere in 1873 verviel dreigde deze gesloopt te worden. Door bemoeienis van Victor de Stuers is het gebouw behouden. Foto van Arend041/ wikipedia.

vroeg een sloopvergunning aan. Deze werd nog hetzelfde jaar verleend. Na het bekend worden van de voorgenomen sloop namen krakers bezit van de villa en vroegen de status van gemeentelijk monument aan. De gemeente besloot op 14 mei 1986 Sunny Cottage op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. Onder grote druk van de eigenaar werd deze status nog hetzelfde jaar opgeheven en volgde de sloop. Hoe kon dit nou gebeuren? De eigenaar had plannen voor nieuwbouw ontwikkeld op een moment dat er geen sprake was van een mogelijke bescherming als gemeentelijk monument. Pas nadat de eigenaar in het bezit was van alle benodigde vergunningen werd alsnog de monumentstatus aangevraagd. De rechtspositie van de eigenaar was door dat aanwijfsbesluit geschaad. De sloop van Sunny Cottage betekende dat het draagvlak voor het

Op voordracht van de MAR werd in december 1987 het pand Ginnekenstraat 134 aangewezen als gemeentelijk monument.

Het eerste gemeentelijke monument in Breda: Sunny Cottage.

gemeentelijk monumentenbeleid in de stad sterk afnam. Ondanks deze valse start ging de gemeente Breda verder met het opstellen van de gemeentelijke monumentenlijst.

MAR

De gemeente Breda stelde een Monumenten Advies Raad in, de MAR. Deze speelde een belangrijke rol bij het inventariseren van de monumentale panden. Tot 1993 onderzocht de MAR onder andere het historisch centrum, Princenhage en Ginneken. Er was ook bijzondere aandacht voor de militaire objecten in de stad. In december 1987 werden 23 panden in de omgeving van het Van Coothplein aangewezen tot gemeentelijk monument en in de daarop volgende jaren groeide de monumentenlijst gestaag. Vóór de gemeentelijke herindeling in 1997 bestond de gemeentelijke monumentenlijst van Breda uit 139 panden.

De randgemeenten

Bij de gemeentelijke herindeling van 1997 zijn de gemeenten Teteringen, Prinsenbeek en een deel van de gemeente Nieuw-Ginneken samen-

gevoegd met de gemeente Breda. Ook deze gemeenten waren bezig met het opstellen van een gemeentelijk monumentenlijst.

Teteringen en Prinsenbeek hadden hun panden wel geïnventariseerd, maar nog niets op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Nieuw-Ginneken heeft in 1996 een groot aantal gemeentelijk monumenten aangewezen. Omdat slechts een deel van deze gemeente onderdeel werd van de gemeente Breda zijn 43 gemeentelijke monumenten in Bavel en Ulvenhout toegevoegd aan de gemeentelijke monumentenlijst van Breda. Na de gemeentelijke herindeling bestond deze lijst dus uit 182 panden.

Jongere bouwkunst

In 1988 werd de Monumentenwet gewijzigd. Niet langer kwamen alleen gebouwen van voor 1850 in aanmerking voor de status van rijksmonument. In de nieuwe wet werd een minimale leeftijd van vijftig jaar opgenomen. Dat betekende dat gebouwen uit de periode 1850-1938 nu ook rijksmonument konden wor-

Het gemeentelijk monument Van Coothplein 17B (Grand Theatre) is in 2011 rijksmonument geworden.

den. In deze periode werden de vestingen opgeheven, raakte Nederland verder geïndustrialiseerd en nam de bevolking explosief toe. Kortom, een enorme hoeveelheid gebouwen

De boerderijen aan Kerkstraat geven een duidelijk beeld van het oorspronkelijke agrarische karakter van het dorp Bavel.

kwam ineens in aanmerking voor de status van rijksmonument. Om dit proces in goede banen te leiden werd het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) in gang gezet. De grote gemeenten, waaronder Breda, inventariseerden zelf. Het MIP Breda bevat tweeduizend bouwwerken. Niet alle geïnventariseerde bouwwerken kwamen in aanmerking voor de status van rijksmonument. Daarom startte het rijk het Monumenten Selectie Project (MSP) om panden die daadwerkelijk van nationaal belang zijn aan te wijzen tot rijksmonument. In 2001 werden 120 rijksmonumenten in de gemeente Breda in het kader van het MSP aangewezen. Zestig gemeentelijke monumenten verhuisden nu naar de rijksmonumentenlijst. Een deel van de MIP-panden heeft het niet gebracht tot de status van

Villa Mariahoeve aan de Liesboslaan is in 1904 gebouwd. Sinds die tijd is zeer zorgvuldig met het gebouw omgegaan. Zowel interieur als exterieur zijn nog gaaf aanwezig.

rijksmonument. In Breda is onderzocht welke van deze overgebleven panden in aanmerking zouden kunnen komen voor de status van gemeentelijk monument. Een deel van deze selectie heeft vanaf 2002 deze status gekregen.

Grote inhaalslag

Op basis van de monumentennota 'Gekoesterd Karakter' uit 2001 werden nog meer inventarisaties naar monumentale waarden van bouwwerken uitgevoerd. Hierdoor groeide de lijst met monumentwaardige panden in Breda. Deze groei was zelfs zo groot dat het niet mogelijk bleek om binnen afzienbare tijd de op deze lijst voorkomende panden aan te wijzen tot gemeentelijk monument. In de erfgoedvisie 'Erfgoed in Context' uit 2008 staat dat er een inhaalslag gemaakt moet worden. Het gaat om tenminste 186 adressen met mogelijke gemeentelijke monumenten die de aanwijspprocedure moeten doorlopen. In de zomer van 2009 is dit project van start gegaan. Het was noodzakelijk om te controleren of de tijdens de inventarisatie geconstateerde waarden nog aan-

De gemeentelijke monumentenlijst bestaat niet alleen uit gebouwen. Zo is bijvoorbeeld de historische brievenbus op de Haagsemarkt sinds kort ook een gemeentelijk monument.

wezig waren. Tegelijkertijd werden nieuwe redengevende omschrijvingen gemaakt waaruit duidelijk bleek welke monumentale waarden beschermd zouden moeten worden. Ongeveer tien procent van de inder tijd geïnventariseerde panden was inmiddels zoveel veranderd dat deze niet meer in aanmerking kwamen voor een monumentstatus.

Procedure

Vanaf de zomer 2010 is gestart met de aanwijspcedures voor de nog te beschermen panden. Vanaf december 2010 zijn de eerste gemeentelijke monumenten daadwerkelijk aangewezen door het college van Burgemeester en Wethouders. In juni 2011 zal het project worden afgerond.

De eigenaren van potentiële gemeentelijke monumenten zijn schriftelijk op de hoogte gebracht van het voornemen om hun pand aan te wijzen. Zij zijn tevens in de gelegenheid gesteld om op één van de vier informatieavonden uitleg te krijgen over de procedure en vragen te stellen. Ook konden schriftelijk zienswijzen worden ingediend. Van de honderd tot op heden afgeronde procedures hebben slechts drie eigenaren bezwaar aangetekend tegen de monumentenstatus. Voor de nog in procedure zijnde aanwijzingen zijn nauwelijks zienswijzen ingediend en is de verwachting dat er nauwelijks bezwaren zullen worden gemaakt. Binnen de gemeente Breda is blijkbaar een groot draagvlak om panden aan te wijzen tot gemeentelijk monument. Goede informatie aan de betrokken eigenaren en een duidelijk proces maken deze inhaalslag tot een succes.

In de volgende *ErfgoedBrief Breda* wordt een lijst gepresenteerd van recent aangewezen gemeentelijke monumenten.

Een roemer van formaat

Hans de Kievith In de jaren 1994-1996 zijn in het park Valkenberg en op het aangrenzende Kasteelplein opgravingen uitgevoerd. Hier werden resten teruggevonden van het zestiende-eeuwse stallencomplex van het Kasteel. Dat was een carrévormig bijgebouw met officiersverblijven, stallen en een kaatsbaan. Het gebouw werd kort na 1534 opgetrokken. Het lag op het terrein dat vrijkwam na de verplaatsing en de sloop van het middeleeuwse Begijnhof. Het gebouw is talloze malen verbouwd, met name na de ingebruikname door de KMA in 1827. Tot de sloop in 1962 bleven nog belangrijke resten bewaard van het oorspronkelijke complex. Tijdens de opgraving is een aantal beerputten aangetroffen. Eén ervan bevatte een aanzienlijke hoeveelheid gebroken glas uit het midden van de zeventiende eeuw. Tot de bijzondere vondsten behoorde een bijzonder grote roemer. Deze was niet intact. Pas enkele weken geleden bleek dat diverse, al gelijkde, fragmenten aan elkaar pasten. Door dit naarstig puzzelwerk bleek het mogelijk om de oorspronkelijke vorm te reconstrueren. Wij noemen dat 'archeologisch compleet'. De hoogte bedraagt 21,5 centimeter. De maximale doorsnede van de kelk is twaalf centimeter. Deze roemer, waar toch wel de inhoud van een wijnfles in paste, zal vast voor feestelijke gelegenheden zijn gebruikt. Je ziet het glas al rondgaan bij een groep officieren van het Staatse leger.

De aangetroffen roemer vergeleken met een modern doorsnee wijnglas.

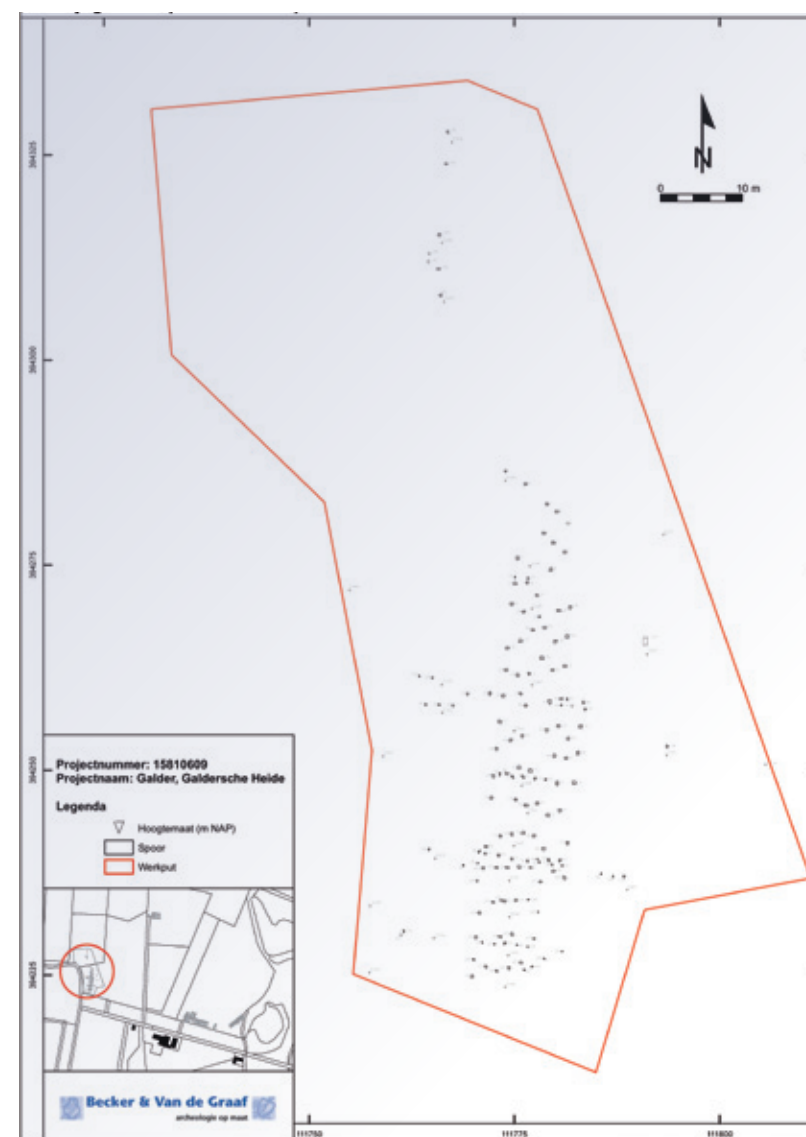

Het kadastraal minuutplan uit 1824 met daarop de contouren van de stallen zoals deze in de achttiende eeuw zijn opgemeten. Klaarblijkelijk was in 1824 de noordvleugel al verdwenen. In rood de ligging van de beerkelder en in groen de opgravingsputten. Linksonder de zuidoostelijke hoek van de Kasteelgracht.

Archeologisch onderzoek in Breda in 2010

Joeske Nollen en Erik Peters In 2010 zijn in Breda 34 archeologische onderzoeken uitgevoerd. Er waren 26 inventariserende veldonderzoeken door middel van proefsleuven, twee rioolbegeleidingen, vier archeologische begeleidingen van ontgravingen (verlagingen van het maaiveld) en twee noodonderzoeken. Enkele resultaten van deze onderzoeken komen in deze *ErfgoedBrief Breda* aan bod. In de volgende *ErfgoedBrief Breda* zal aandacht besteed worden aan enkele andere onderzoeken.

Plattegrond van de paalsporen van de landweer.

Landweer op de Galderse Heide

Op de Galderse Heide wordt natte natuur ontwikkeld. De vruchtbare bovenlaag van de grond wordt afgegraven om zo schralere gronden te creëren. Bij het afgraven van de bovengrond komt het niveau waarop archeologische sporen zichtbaar worden aan het oppervlak te liggen. Daarom hebben Becker & Van de Graaf en de gemeente Breda op twee plaatsen archeologisch onderzoek uitgevoerd.

Op één van die locaties werden rechthoekige paalsporen gevonden. Ze lagen in meerdere rijen naast elkaar. Deze rijen lagen twee tot drie meter uit elkaar en hadden een totale breedte van tien meter. Deze paalgaten zijn aangetroffen over een lengte van 65 meter. De sporen hebben vermoedelijk verder doorgelopen. Aan één zijde was een laagte, waardoor sporen al eerder verdwenen.

Informatiepaneel over de landweer bij de Galderse Heide.

kunnen zijn. Aan de andere zijde lopen de sporen tot vlak aan de huidige bosrand en misschien lopen ze verder door in het bos. Vermoedelijk gaat het om een laat-middeleeuwse landweer. Dat is een verdedigingslinie die bestaat uit een aarden wal, eventueel versterkt met greppels en palenrijen. Tussen de palen werd doornig struikgewas geplant. Landweren vormden een obstakel tegen snelle, verrassende plundertochten. Tegen een echt leger was een landweer niet bestand. Potentiële plundersaars konden alleen via een vaste doorgang de landweer passeren. Landweren werden aangelegd langs grenzen van een rechtsgebied. Ze konden ook loslopend vee binnen de grenzen houden. Soms dienden zij een economisch doel. Gewone reizigers werden langs een vaste route geleid, waarlangs tol kon worden geheven. De locatie van deze landweer is nu fysiek beschermd. Er is een humeuze laag teruggebracht over de sporen van de landweer. Er is een informatie-paneel geplaatst door Staatsbos-beheer. De aangetroffen landweer is niet alleen een bijzonder element uit de geschiedenis van Breda. Uit de historische bronnen waren deze verdedigingswerken in het Bredase nog niet bekend.

Tweede Wereldoorlog

In de proefsleuven van Becker & Van de Graaf zijn ook twaalf kuilen uit de Tweede Wereldoorlog onderzocht. In het naastgelegen bos zijn nog eens acht kuilen herkend. Deze sporen zijn geïnterpreteerd als een tijdelijk kamp van het Duitse leger. Ook in de proefsleuven van de gemeente Breda zijn paalkuilen en kuilen uit de Tweede Wereldoorlog aangetroffen.

Turfschep

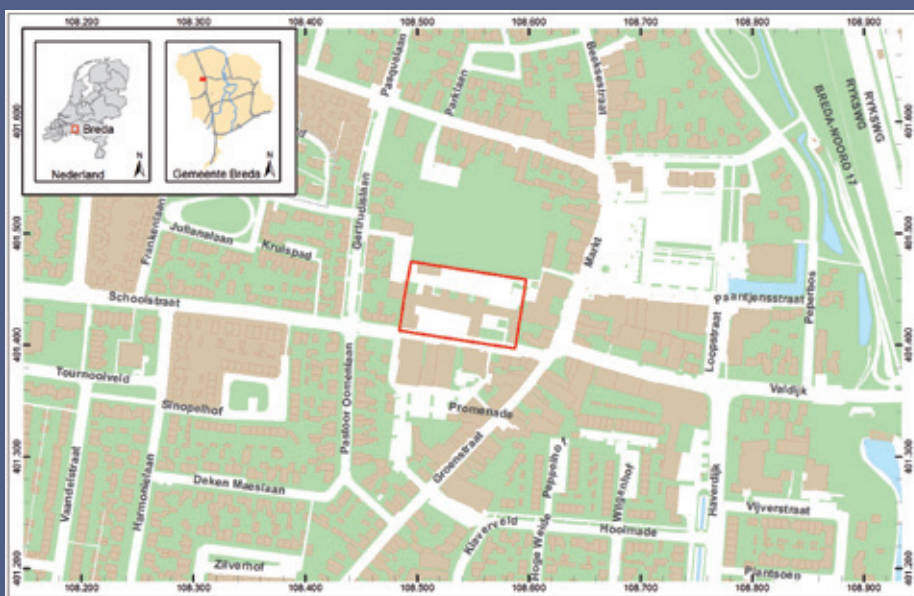
In de Bredase proefsleuf is een metaalen turfschep aangetroffen.

Turfschep

Schoolstraat Prinsenbeek

De Apolloschool aan de Schoolstraat in Prinsenbeek werd in 2010 gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw van een woonzorgcentrum. In de zomer van dat jaar is hier een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven uitgevoerd door de gemeente Breda. Hier lag in het verleden de Akker van de Beek. De Schoolstraat heette van oorsprong het Slikstraatje en liep vanaf het dorp naar de heide. Op het kadastrale minuutplan van 1824 zien we een tamelijk gesloten bebouwing aan de Beekse Markt en nog enkele huizen aan het Slikstraatje. Aan de noordzijde van het plangebied ligt het kerkhof, naast de – reeds verdwenen – kerk van Onze Lieve Vrouw ten Hemel Opneming. De kerk was gebouwd in 1860 en werd in 1964 weer afgebroken. In 1865 zijn de meisjesschool en een zusterhuis gesticht. Het zusterhuis staat nog aan de Markt. De meisjesschool groeide uit tot de Apolloschool.

Het onderzoeksgebied aan de Schoolstraat in Prinsenbeek, geprojecteerd op de huidige topografie.

Het archeologisch onderzoek bracht diverse sporen aan het licht. Het betreft verschillende greppels uit de late middeleeuwen, paalsporen van een gebouw, fundamente van een waterpomp en uitbraaksporen van de negentiende-eeuwse kerk.

Greppels

De greppels hebben waarschijnlijk tot één of meerdere greppelsystemen behoord. Het vondstmateriaal dat in de greppels werd aangetroffen dateert ze in de late middeleeuwen. Wanneer we de ligging en oriëntatie van de greppels vergelijken met de perceelsgrenzen op het kadastrale minuutplan uit 1824 dan blijkt dat de aangetroffen greppels toen al niet meer bestonden. Drie greppels liggen haaks op de huidige Schoolstraat. Daaruit kan worden geconcludeerd dat de ontginning van dit gebied heeft plaatsgevonden vanaf het toenmalige Slikstraatje.

Gebouw

In het zuidoosten van het plangebied, dicht tegen de Schoolstraat zijn meerdere paalsporen gevonden.

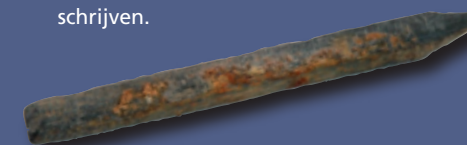
Het fundament van de waterpomp.

Waterpomp en kerk

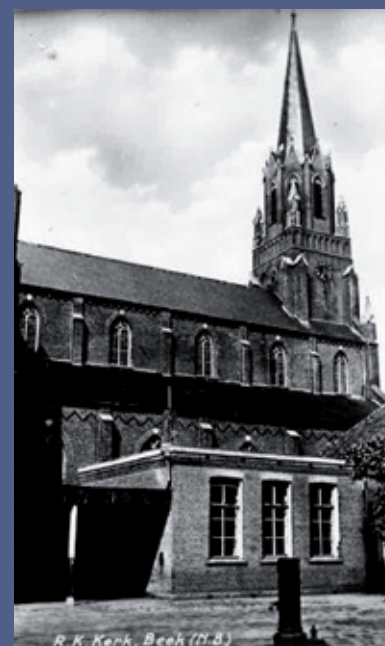
In het zuidoosten zijn bakstenen fundamente aangetroffen. De bakstenen, het metselwerk en de vondsten dateren dit muurwerk in de negentiende eeuw. Eén fundament heeft behoord tot een waterpomp, die op het midden van het schoolplein heeft gestaan. Wij vonden, behalve een aantal uitbraaksleuven en uitbraakkuilen gevuld met puin, geen sporen of resten van de kerk.

Griffels

We vonden ook nog twee fragmenten van leistenen griffels. Deze zijn, samen met een leistenen plankje, op school gebruikt om kinderen te leren schrijven.

Leistenen griffel, gevonden op het schoolterrein.

Vermoedelijk behoorden ze tot één gebouw. Helaas kon de volledige structuur niet worden opgegraven, zodat het onduidelijk blijft wat voor gebouw hier gestaan heeft. Of er in dit gebouw is gewoond of dat het als bijgebouw op een erf heeft gestaan blijft onduidelijk. Wij vonden weinig vondstmateriaal in de paalsporen. Daardoor is het niet mogelijk het gebouw scherp te dateren. Het heeft ergens tussen 1250 en 1650 bestaan.

Het schoolplein met de waterpomp, met op de achtergrond de kerk van Onze Lieve Vrouw ten Hemel Opneming.

Een archeoloog geeft uitleg aan de kinderen van de Apolloschool.

'De stads oude wallen'

deel 2

Hans de Kievith en Gerard Otten

In *ErfgoedBrief Breda 14* hebben we gezien hoe we door middel van archiefonderzoek meer te weten kunnen komen over de veertiende-eeuwse stadsmuur, waarvan we al grote gedeelten hebben opgegraven. Dit onderzoek bevestigde het beeld dat archeologen al hadden. De stadsmuur was deels op en deels tegen een oudere aarden wal gebouwd. Allerlei verwickelingen in de zestiende eeuw in verband met de grond die vrijkwam na de sloop en de afgraving van de 'stads oude wallen' leverden waardevolle gegevens op. We volgen nu het tracé van de stadsmuur aan de westzijde van de stad, de zijde van de rivier. We beginnen aan de Eindstraat en gaan langs de Waterstraat naar de Tolbrugstraat. Vervolgens bekijken we het gedeelte langs de Haven, via de Vismarkt naar het burcht van Breda.

'De stads oude wallen' deel 1 in *Erfgoedbrief Breda 14*, voorjaar 2010.

In dit artikel besteden we geen aandacht aan de stadspoorten en aan de verdedigingswerken rond de burcht. Deze zijn een apart artikel waard.

De Karnemelkstraat als 'stadserf'

De inrichting van het gebied tussen de stadsmuur en de particuliere percelen tussen de Eindstraat en de Waterstraat is al vastgelegd vóór de zestiende eeuw. Al in de vijftiende eeuw wordt gesproken van een 'stadserf'. Dit was een erf dat eigendom was van de stad. Hier ligt nu de Karnemelkstraat. Bij opgravingen ter plaatse van het afgebrande pand Karnemelkstraat 4-6 is een sloot gevonden vlak achter en parallel aan de rooilijn van de huidige straat. Dit zou de oude begrenzing geweest kunnen zijn van dit stadserf. Over ouderdom, ontstaan en gebruik daarvan zijn we slecht ingelicht. Wél weten we dat deze grond rond 1490 gebruikt werd als een werf of opslagplaats onder andere voor hout en straatstenen. Dit stadserf lag op de rand van het voormalige Markdal en daarmee gunstig voor het scheepvaartverkeer. We zagen al dat van de Eindpoort naar het oosten toe de stadsmuur gebouwd was tegen een aarden wal. Voor het gebied ten westen van de Eindpoort is dat niet vastgesteld. Vanwege het opslagterrein achter de stadsmuur veronderstellen we dat hier geen wal lag.

De Poedertoren

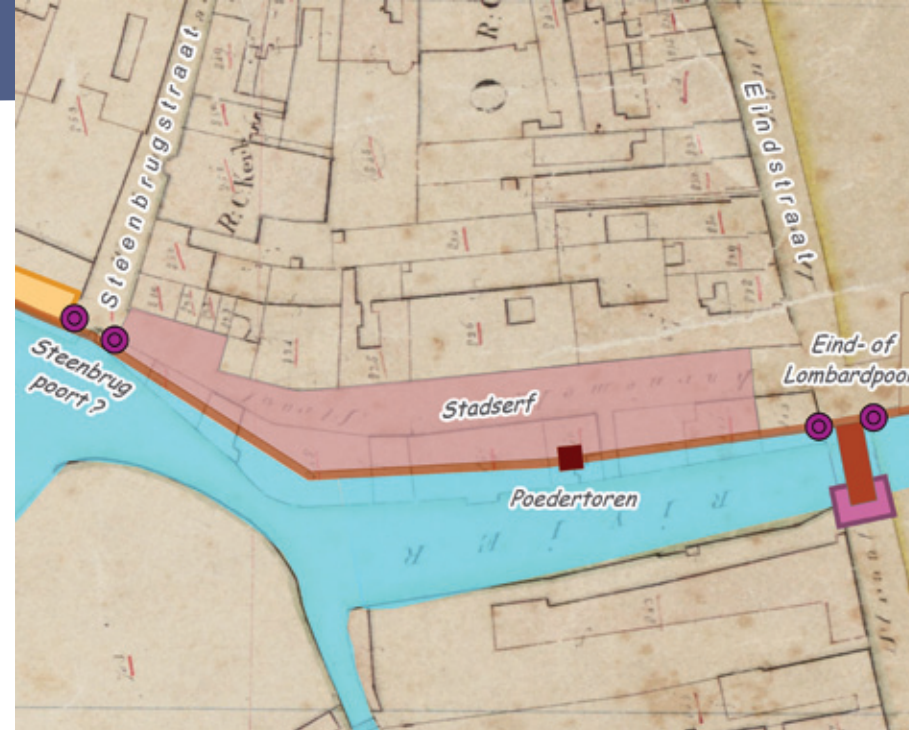
Tussen de Eindpoort en de Waterpoort stond een grote toren, de Artillerietoren of Poedertoren. Deze werd pas gesloopt in 1704. Daarna werden aan de zuidzijde van de Karnemelkstraat huizen gebouwd, die op hun beurt weer werden gesloopt in 1963 om de straat te verbreden.

De Waterpoort

We weten nog steeds heel weinig van het gebied rond de Waterpoort. De huidige Waterstraat heette oorspronkelijk de Waterpoortstraat of Steenbrugstraat. Al heel lang veronderstelt men dus een Waterpoort en een Steenbrug aan het einde van deze straat. Bij opgravingen aan de westzijde van de Waterstraat is een laatmiddeleeuwse kademuur gevonden. De Waterpoort is echter niet aangesneden. De exacte ligging en opbouw ervan is dus nog geheel onbekend. Ook de Steenbrug stelt ons nog steeds voor raadsels.

De dijk tussen de Waterstraat en de Tolbrugstraat

Na de Waterstraat richting Tolbrugstraat hebben we met een andere situatie te maken. In de spaarzame geschreven bronnen is vlak na 1333 sprake van een dijk langs de rivier de Mark. Wij veronderstellen dat de stad in eerste instantie was omgeven door een wal met simpele doorgangen. Later werden de doorgangen voor-

Ligging van het stadserf op de huidige Karnemelkstraat. Projectie op het kadastrale minuutplan van 1824.

zien van stenen poorten. In de veertiende eeuw werd op dit tracé een stadsmuur gebouwd met torens en grote poortgebouwen. De stadsmuur is waarschijnlijk ook weer in twee fasen gebouwd. In eerste instantie legde men de muur aan aan de oostzijde van de stad en later het gedeelte aan de rivierzijde. Het is niet precies bekend wanneer de dijk langs de rivier is aangelegd. Is de dijk vroeg aangelegd, samen met de wal aan de oostzijde, of pas later, voorafgaande aan de bouw van de stadsmuur? Kort na 1373 wordt melding gemaakt van een dijk die liep van de Borchdijk tot een toren halverwege de Waterpoort en de Eindpoort. Deze dijk moest veertien voet breed zijn (ruim 4,20 meter) en door de

Ligging van het veronderstelde dijklichaam en de voorliggende stadsmuur langs de huidige Nieuweweg. Projectie op het kadastrale minuutplan van 1824. In roze de opgravingsputten uit de periode 2000-2006.

aanliggende eigenaren worden onderhouden. De Borchdijk zal op het huidige kasteelterrein gelegen hebben. Deze dijk lag dus exact langs de oever van de Mark. In de zestiende eeuw was sprake van een conflict tussen het stadsbestuur en de eigenaren van percelen aan de Nieuwstraat. Net zoals bij het oostelijke tracé van de stadsmuur hadden particulieren, nadat de stadsmuur buiten gebruik was geraakt, gronden achter hun erven in gebruik genomen. Hierover hebben we in *ErfgoedBrief Breda 14* al geschreven. In 1559 constateerde het stadsbestuur dat de erven tussen de Waterpoort en de Tolbrug door verschillende personen

Ligging van de weg achter de Veste op een verondersteld dijklichaam tussen de stadsmuur en de rooilijn van de panden aan de Haven.

ingenomen waren en dat er zelfs gebouwen verrezen zonder toestemming van de stad. Een gedeelte van de oude stadsmuur was blijkbaar nog aanwezig. Het bestuur besloot de restanten alsnog af te breken en hier een straat aan te leggen. De eigenaren aan de Nieuwstraat, waaronder Andries Vierling, geen kleine jongen in die tijd, gingen in 1561 in beroep bij de Raad van Brabant in Brussel, maar de Nieuwe Markstraat, de huidige Nieuweweg, is uiteindelijk toch aangelegd in 1566.

Bij verschillende opgravingen werden de laatste tien jaar gedeelten van de stadsmuur aan de westzijde van de stad opgegraven. Een gedeelte werd onderzocht in 2004-2005, vooraf-

De in 2004 opgegraven stadsmuur aan de Nieuweweg met links de strook die inzet was van juridische verwickelingen.

Stadsrekening 1559

Alzoo d'effven liggende lanck de oude vesten ende wallen, gehinnende van den voers. Waterpoorte ende loopende tot de Tolbrugge toe bij diversche persoonen ennighen tijt van jaeren tot noch toe geoccupeert ende gebruijct zijn geweest ende oijck ennighe daer aff betijmmert zijn sonder daer aff met der voirs. stadt veraccordeert te zijn oft oijck ijet van de voors. gebruijck oft anderssins gegeven te hebben; ende is desen rendant bij schoutet, borgermeesters ende schepenen ende dije van der thien mannen der stadt van breda op den vierden dag novembris a^o xv^c lix geordineert de voors. erven van stonden aen te doen ruijmen ende omme aldair een bequame straete van behoorlijcker ende nootelijcker wijtte te maken ende te leggen, ende daer toe d'effven aff te doen meten ende de steenen mueren van den ouden vesten voirs. aff te doen breecken nae uutwijsen der acten daer aff zijnde, al het welck oijck alzoo gedaen is; dwelck hijer gestelt wordt voor memorie.

Stadsrekening 1561

Aengaende die erven, liggende tusschen de Waterpoort straet ende doude Hadijcx poorte, ter saecken van de welcken alnoch questie is hangende ombeslicht in den rade van Brabant tusschen der stadt ter eenre ende Andries Vjerling, rentmeester van Steenberg, c.s. ter andere zijden, ende is oick nijet geaccordeert met den genen die de stadt erve occuperen van der vaert achter de Brugstraat aff tot aen de voirs. Haeghdijcx poorte toe, vuytgenomen alleen Mercelis van Doirne, zeepsieder, die metter stadt over gecomen is, blijkende bij de rekening van den vesten de anno xv^v tsestich, fol.13; ergo hijer daarvan memorie.

Stadsrekening 1566

Aengaende de erven van der Nijeuwer Marck straete van der Waterpoorte strate aff totter ouden Haechdijcx poorte toe mits redenen int langghe gestelt

gaand aan de bouw van het Marquantcomplex aan de Nieuweweg. In 2005 werd onder de Nieuweweg, aan de stadszijde van de stadsmuur, een natuurstenen bestrating aangetroffen in de vorm van kleine scholletjes Doornikse steen. De hoogte van deze bestrating was dezelfde als die van een restant bestrating dat eerder tegen de doorgang van de Tolbrugpoort werd gevonden. In 2007 tenslotte werden, bij een opgraving aan de Nieuweweg, op de locatie van de voormalige Satéhut, sporen aangetroffen die lijken op de aanzet van een plaggendijk achter de muur. De dijk langs de Mark is waarschijnlijk al in de veertiende eeuw bedekt geraakt met forse ophogingen op de achtererven van de huizen aan de Nieuwstraat. Nu even wat rekenwerk. De afstand tussen de aangetroffen stadsmuur en de rond 1560 opnieuw vastgestelde begrenzing van de percelen aan de Nieuwstraat bedraagt ongeveer vier

De in 2004 opgegraven stadsmuur aan de Nieuweg met centraal het 'tuinpoortje' door de stadsmuur.

meter. De stad was van mening dat dit stadseigendom was. Inclusief een strook grond tussen voormalige stadsmuur en de Markoever was er nu voldoende breedte aanwezig om de Nieuwe Markstraat aan te leggen. De breedte van vier meter die van de achtererven werd afgenomen is globaal de breedte van de dijk die er in vroegere tijden gelegen zou kunnen hebben.

De Tolbrugpoort

Een van de poorttorens van de Tolbrugpoort, de poort waardoor het verkeer vanuit het westen de stad binnenkwam, is tegenwoordig gedeeltelijk nog zichtbaar in de kelder van het pand naast de Tolbrug. De rest van de poort werd in 2005 grotendeels blootgelegd. Doordat de poort op een enigszins vooruitgeschoven landhoofd is aangelegd schulpte de stadsmuur hier iets uit. Daardoor ontstond er meer ruimte tussen de poort en stadsmuur enerzijds en de achterliggende percelen anderzijds.

De Haven en de Vismarkt

Vanaf het einde van de vijftiende eeuw is er in de archiefstukken sprake van een steeg Achter de Vest. Die bleef in gebruik tot aan de aanleg van de Nieuwe Kaai, de huidige

Haven, in 1552-1563. Hier dus geen touwtrekkerij over de grond die vrijkwam bij de sloop van de stadsmuur. Als we er van uit gaan dat de rooilijn van de huizen aan de Haven de oude achtergrens vormde van de percelen aan de Visserstraat, bleef er tussen de aangetroffen stadsmuur en de rooilijn een strook over van vier of vijf meter. Deze was misschien een relict van een ouder dijklichaam dat inmiddels onder zware ophogingslagen was verdwenen. De rivier bracht allerlei economische activiteiten met zich mee. In de stadsmuur moeten poorten en trappen naar het water aanwezig zijn geweest. De evolutie van een dijklichaam naar een weg achter de muur is daarom aannemelijk. In 2005 werd bij archeologisch onderzoek aan de Haven aan de binnenzijde van de muur een restant van bakstenen plaveisel gevonden. Ten noorden van de Vismarktstraat lagen er achter de stadsmuur grote percelen. De ontwikkeling week volledig af van de andere percelen die we hiervoor behandeld hebben. Archeologisch en archivalisch is de inrichting van deze terreinen vrij goed bekend. Het probleem wordt hier vooral gevormd door de exacte ligging en datering van de stadsmuur en de aansluiting op het kasteelterrein. Zoals we al gezegd hebben zijn de verdedigingswerken rond de burcht een apart artikel waard.

Herman Nietsch geridderd

Hans de Kievith Aan Herman Nietsch is de benoeming tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau verleend. Wethouder Saskia Boelema reikte op 30 april 2011 de bijbehorende onderscheiding uit.. Naast zijn talloze werkzaamheden in het onderwijs heeft hij de afgelopen twintig jaar als vrijwilliger gewerkt op het archeologisch depot. In 1990 begon hij in het veld, maar toen dat na enkele jaren te zwaar werd heeft hij zich op het depot intensief beziggehouden met het verwerken van archeologische vondsten. Hij behoort inmiddels tot één van de weinige specialisten in het conserveren en documenteren van archeologisch leder en textiel. We feliciteren hem met deze koninklijke onderscheiding en hopen niet alleen nog lange tijd van zijn kennis gebruik te kunnen maken maar ook van zijn aanwezigheid te kunnen genieten.

In memoriam Bert Moelands

Gemeenteraadsleden luisteren aandachtig naar Bert Moelands die uitleg geeft over de opgraving van de muurtoren in het Valkenberg

Hans de Kievith Begin januari 2011 is amateurarcheoloog en ROB-correspondent 'meneer' Bert Moelands overleden. Hij werd 93 jaar oud. Vanaf de jaren vijftig was hij actief in de Baronie van Breda, later vaak samen met de bekende amateurarcheoloog Jac. Verhagen. Moelands stond aan de wieg van de Archeologische Werkgroep Breda, die in 1976 de Gasthuispoort heeft opgegraven en gedocumenteerd. Hij was al in de jaren vijftig betrokken bij een opgraving van de toen net gesloopte Gasthuiskapel. De eerste sporen van Romeinse bewoning op de Steenakker werden door hem vastgelegd. Hiermee legde hij de basis voor het grootschalige onderzoek dat in de jaren negentig werd uitgevoerd. Meneer Moelands was aan het begin van de jaren tachtig betrokken bij de lobby om een stadsarcheoloog in Breda te krijgen. In die jaren zette hij samen met anderen een vereniging van amateurarcheologen in Breda op, de AVB. In 1986 beleefde hij zijn 'finest hour' toen een toren van de stadsmuur in het Valkenberg werd opgemetseld. Deze toren was ongeveer tien jaar daarvoor al getraceerd bij een waarneming in het park. Organisatie en financiering waren geheel een particulier initiatief. Dat was een voor die tijd uniek stukje erfgoedzorg. Voor zijn inzet voor de archeologie van Breda in het algemeen en voor dit initiatief in het bijzonder ontving hij in 1987 de Cultuurprijs van de stad Breda.

In memoriam Hen Brekelmans

Hans de Kievith Op 10 februari 2011 is onze tekenaar Hen Brekelmans overleden. Hen trad vervroegd uit bij de afdeling Stedenbouw van de gemeente Breda en meldde zich aan bij het archeologisch depot. Al gauw bleek dat Hen een fantastische tekenaar was. Het ambachtelijk tekenen van

vondsten, zoals vuurstenen werktuigen en metalen objecten, fascineerde hem enorm. Het Bureau Cultureel Erfgoed beschikte nu over een onovertroffen team, te weten de 'pointillist' en tekenmaatje John Harmanus en Hen met zijn magische lijnenspel.

Hen nam niet alleen genoegen met de tekening. Op een zeer gestructureerde manier zocht hij alles op over het object en zette dat op papier. Dan bleek er bijvoorbeeld achter een blikken scapuliertje uit de vroege twintigste eeuw een prachtig verhaal schuil te gaan over priesters tijdens de Bokseropstand in China. Hen was dus niet alleen een ambachtsman maar ook een verhalenverteller en een innemende persoonlijkheid. De koffiepauze was het moment om er eens goed voor te gaan zitten en weer een anekdote los te laten. Maar werk was werk voor Hen en tijdens het tekenen en verzamelen van gegevens was het stil in de tekenkamer. Die stilte van Hen missen we even hard als zijn verhalen.

Bronzen mesheft uit de 16e/17e eeuw met een afbeelding van een doedelspeler, gevonden bij de 17e-eeuwse soldatenbarakken rond het klooster St. Catharinadal in 1999.

Tekening: Hen Brekelmans.

Breda, stad van de Nassaus De stad Dillenburg

Johan Hendriks In de dertiende eeuw werd de burcht aan de Dil gebouwd, de Dillenburg. Aan de voet hiervan ontwikkelde zich een kleine nederzetting met ambachtslieden en vazallen. In 1344 zorgde graaf Otto II, grootvader van de eerste Bredase Engelbrecht, ervoor dat zij stadsrechten kreeg. Maar Dillenburg zou voorlopig nog niet uitgroeien tot een middeleeuwse stad.

Van Dillenburg

Hoe oud de stad Dillenburg is, is niet zo goed bekend. In de oudste oorkonde waarin de naam voorkomt verkopen twee burgers uit Marburg de hoeve Beltershausen, die in de buurt van Marburg was gelegen. Jaar van handeling: 1254. Hoofdrospelers: Albert van Amöneburg en Koenraad, zoon van Puzel van Dillenburg. Uit deze namen is op te maken dat ze tot de, zij het lagere, adel behoorden. De Van Dillenburgs waren vazallen van de Nassaus. Een verwantschap met hen is niet uitgesloten, maar is niet meer te traceren. Uiteindelijk zou dit geslacht in de veertiende eeuw geruisloos van de aardbodem verdwijnen. Zulke families lieten hoeven en huizen bouwen aan de voet van de 292 meter hoge heuvel waarop de Dillenburg prijkte, vooral aan de westzijde, van waar de opgang naar de burcht het eenvoudigst was. Ze zijn dus genoemd naar de burcht en hebben zich in de directe omgeving hiervan gevestigd.

Ijzerverwerking

De oudste middeleeuwse vondsten in Dillenburg komen uit de omgeving van de Hüttenplatz. De naam van dit

plein is interessant, want deze verwijst naar de middeleeuwse ijzerindustrie. Een Hütte is een plaats waar ijzererts wordt verwerkt. Hier zijn inderdaad afvalheuvels gevonden met ijzerslakken, in samenhang met Pingsdorfaardewerk. Het vrij hard gebakken aardewerk wordt gekenmerkt door strepen, komma's, stippen of andere eenvoudige motieven, die door middel van een papje van ijzeroxide zijn aangebracht. Tot circa 1200 werd het op heel veel plaatsen in Noordwest-Europa gebakken. Dat hier in de twaalfde eeuw een kleine ijzerertsindustrie is geweest, verbaast ons niet. Misschien was het de kern van de latere stad en zullen zich andere ambachtslieden hier bij hebben aangesloten. We zagen al dat de ijzerindustrie in de directe omgeving een van de belangrijkste redenen was om hier een versterking van de Nassaus neer te zetten.

Landweer

Die burcht zal zeker zijn verwelkomd, want er volgden in de dertiende en veertiende eeuw roerige tijden, waarbij tegenstanders van de Nassaus de burcht én nederzetting plunderden en brandschatten. Om zich hier enigszins

tegen te kunnen verdedigen werd de nog jonge en kleine nederzetting omgeven door een landweer. Deze bestond uit lange hagen en was alleen onderbroken bij de inkomende wegen, waar met hekken voorziene doorgangen waren. Eeuwenlang moest de schout van Dillenburg alle hagen en hekken regelmatig inspecteren en onderhouden. Er was geen sprake van een echte stadsversterking. In tijden van echte nood konden de inwoners zich terugtrekken op de burcht.

Jan van Nassau-Dillenburg

Het bezit van graaf Otto I van Nassau, de stichter van de Ottoonse dynastie en een volle neef van de hier eerder besproken koning Adolf van Nassau, werd in 1303 verdeeld onder zijn drie zoons. Hendrik I kreeg onder andere Nassau-Siegen en zijn broer Emich Nassau-Hadamar. Jan, de jongste van deze drie werd verblijd met Nassau-Dillenburg, de Herborner Mark, Haiger en Beilstein. Hoewel Jan oorspronkelijk voorbestemd was voor een kerkelijke loopbaan, wijdde hij zich nu aan zijn nieuwe bezittingen. Hij herbouwde de Dillenburg die in de laatste jaren van de dertiende

Pittoresk Dillenburg bij nacht.

eeuw met de grond gelijk was gemaakt. Mogelijk was hij het ook die de landweer liet aanleggen. Bovendien slaagde hij er in zijn gebied fors uit te breiden.

In 1328 raakte de aartsbisschop van Mainz in oorlog met de landgraaf van Hessen. Jan van Nassau-Dillenburg voerde als kapitein de Mainzer en Nassause troepen aan en wist aanvankelijk een overwinning te behalen. Maar uiteindelijk delfde hij op 10 augustus 1328 het onderspit in een slag bij Wetzlar.

Hendrik I en Otto II

Omdat Jan ongehuwd was vervielen zijn bezittingen aan zijn oudste broer, Hendrik I. Deze slaagde erin om alle familiebezittingen uit de Ottoonse linie weer in één hand te verenigen. Bovendien ontving hij van de keizer Lodewijk IV (de Beier) (1313-1347) het bergregaal in het Siegerland, zodat hij het winnen van ijzererts voortaan tot zijn eigen voordeel kon ontwikkelen. Na zijn dood in 1343 vielen grote delen van zijn bezittingen toe aan zijn zoon Otto II, die de nieuwe heer werd in het Siegerland, de Herborner Mark en de

Haiger Mark waarin Dillenburg lag. Hij werd daarmee de stichter van de Dillenburgse linie. Otto moet aan het begin van de veertiende eeuw zijn geboren en was dus ongeveer veertig jaar oud toen hij dit gebied als erfenis kreeg.

Stadsrechten

Een van zijn eerste daden was zich sterk te maken om voor de nederzetting Dillenburg stadsrechten te verkrijgen van de Duitse keizer. Kennelijk stond hij bij hem in een goed blaadje, want dat lukte al op een hofdag in Wiesbaden in 1344. Daar kregen de Dillenburgers het stadsrecht van Gelnhausen, dat sedert Frederik I Barbarossa een vrije rijksstad was (1170). De rechten zelf staan niet in de bewaarde oorkonde opgesomd. Maar na bestudering van de oorkonden over Gelnhausen gaat het in Dillenburg over het volgende:

1. De kooplieden genieten tol vrijheid in alle rijkssteden en op alle rijkswegen en genieten daarbij bescherming van hun persoon en hun goederen.
2. De burgers kunnen hun huizen en goederen in de stad vrij vererven.

3. Huizen en percelen zullen uitsluitend aan inwoners worden verkocht; de kopers nemen de daarop berustende rechten over.
4. Er wordt recht gesproken door een door de keizer aan te stellen schout.
5. De inwoners mogen een markt houden en alle reizigers naar die markt worden door de keizer zelf in bescherming genomen.

Een zegen?

Herborn lag dichtbij en had al sinds 1251 stadsrechten, een markt en een eigen rechtspraak. Daar kon Dillenburg niet mee concurreren. Het ontbrak de Dillenburgers aan voldoende inventieve ambachtslieden en burgers. De meeste inwoners bleven boeren of ijzerertsbewerkers. Er was nauwelijks een elan aanwezig om de verkregen rechten te benutten en Dillenburg tot een echte stad te ontwikkelen. Bovendien overheerste de burcht boven op de berg vrijwel alles. Een stadsmuur om Dillenburg zou dan ook zeker nog een eeuw op zich laten wachten. Rond 1400 had de stad slechts driehonderd inwoners.

Colofon

De **ErfgoedBrief** Breda is een uitgave van de gemeente Breda, Directie Ontwikkeling, Afdeling Stedenbouw en Erfgoed, Bureau Cultureel Erfgoed.

De **ErfgoedBrief** Breda wordt toegezonden aan bewoners van monumenten in Breda en andere belangstellenden. Wilt u dit blad ook ontvangen of een gratis abonnement nemen, mail of schrijf dan de heer G. Otten,

g.otten@breda.nl of G. Otten, Bureau Cultureel Erfgoed, Postbus 90156, 4800 RH Breda. Losse exemplaren zijn verkrijgbaar bij de Balie Voorlichting in de hal van het Stadskantoor (Claudius Prinsenlaan 10), in alle vestigingen van de Bibliotheek Breda, bij het Stadsarchief, het Breda's Museum, de Grote Kerk, Princenhaags Museum en diverse boekhandels.

Redactie: Johan Hendriks en Gerard Otten

Beeldredactie: Marc Berends

Vormgeving: Elske Verharen, x-hoogte, Tilburg

Oplage: 3000 exemplaren

Afbeeldingen op pagina 1 zijn afkomstig uit de collectie van het Breda's Museum, het Stadsarchief Breda en de Directie Ontwikkeling. Overige afbeeldingen zijn afkomstig uit de collectie van de Directie Ontwikkeling, tenzij anders vermeld.